

вдячністю сприймають наукова громадськість, працівники музеїв і колекціонери зброї, всіх, хто вивчає історію Війська Запорозького.

І.Н.Войцехівська (Київ), В.М.Даниленко (Київ)

Богдашина О.М.

Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навч.-методич. посіб.- 2-е вид., доп. та переробл.- Х.: Тарбут Лаам, 2005.- 192 с.

Джерелознавство, безсумнівно, може вважатися однією з унікальних, специфічно вітчизняних (в географічному розумінні російського імперського, згодом радянського і пострадянського простору, натомість у західноєвропейському й американському науковому соціумі воно жорстко не інституювалося й не виокремлювалося) галузей історичної науки та разом із тим окремих навчальних дисциплін із числа фахових для студентів відповідних спеціальностей і спеціалізацій. Історія становлення й розвитку джерелознавства як окремої галузі на вітчизняному науковому підґрунті протягом XIX – початку XX ст. щонайменше заслуговує окремої ретельної, виваженої, продуманої та незаангажованої оцінки сучасних українських історіографів і джерелознавців, потребує спеціальної розробки, а його феномен повинен сприйматися як цільна й комплексна проблема сучасної науки.

На жаль, поки що джерелознавчі наукові дослідження з високим теоретико-методологічним рівнем виконання продовжують залишатися рідкісним явищем у сучасній українській історичній науці. Та й новітні навчальні посібники і підручники, котрі б відповідали сучасному рівню розвитку джерелознавства в незалежній Україні, почали з'являтися лише протягом останніх кількох років, певною мірою демонструючи теоретичний та методологічний потенціал вітчизняних учених – спеціалістів у даній галузі історичної науки¹. Із сумом доводиться констатувати, що зазначені здобутки сучасних українських дослідників у створенні навчальної літератури з джерелознавства своєю фундаментальністю, прагненням розвивати наявний потенціал за рахунок досягнення й використання новітніх світових тенденцій, теоретико-методологічних принципів в історичній науці значно поступаються досягненням, приміром, сучасних російських учених. Про це переконливо свідчать останні підручники і навчальні посібники, які з'явилися друком у Російській Федерації² – ім притаманна широта та поліваріантність у визначенні предметного поля джерелознавства, його завдань і місця в системі історичної науки. Російські дослідники прагнуть частково переорієнтувати загальний статус джерелознавства, піднести його на новий теоретичний та методичний рівень. Вони цілком аргументовано й, на мій погляд, виправдано з точки зору сучасних загальнонаукових реалій ставлять знак рівності між даною галуззю історичної науки і методологією дослідження³. Щодо важливості такої навчальної літератури годі й твердити. Адже саме вона визначає дисциплінарний статус та місце джерелознавства в системі фахової підготовки історика, його здатність опрацьовувати будь-які масиви наукової інформації.

Один із цікавих, змістовних і потребує уваги навчально-методичних посібників із джерелознавства, створених протягом останніх років, належить харківській дослідниці О.М.Богдашиній⁴. Зазначена праця й змусила автора даних рядків порозмірковувати над статусом джерелознавства в дисциплінарному полі історичної науки.

Даний навчально-методичний посібник характеризується продуманою, логічною структурою. У його рамках авторка підняла переважну більшість найважливіших теоретичних та методичних проблем джерелознавства, запропонувала власну, цілком виважену періодизацію розвитку даної галузі історичної науки в країні. О.М.Богдашина резонно визнає існування різноманітних підходів у спеціальній науковій літературі щодо визначення предмета і завдань джерелознавства, наводячи дефініції, запропоновані в окремих працях західноєвропейських, російських, радянських та українських істориків. Заслуговує повне право на існування й авторське визначення джерелознавства історії України як значної галузі знань, котра «має певні специфічні риси теорії та методики вивчення та використання джерел, власну історію науки», а його предмет вивчення обов'язково включає і теоретичний аспект⁵.

Цілком логічно й послідовно авторкою визначено теоретичні завдання джерелознавства історії України, чого, однак, не можна сказати про практичні. Принаймні перші з них, на мій погляд, більше орієнтовані у практичну площину архівознавства як комплексної системи знань. Дещо поверхово визначено методологію та методику джерелознавства, причому під першою розуміється «система принципів і методів наукового пізнання», а під другою – «система правил та методів (приймів, способів) дослідження історичних джерел», що недостатньою мірою дозволяє їх відокремити й інтерпретувати⁶.

Адекватними є сприйняття та авторська інтерпретація головних методологічних принципів джерелознавства, загальнонаукових і міждисциплінарних методів, на котрі воно спирається. Одночасно вважаю, що не зайвим було б більш детальне розкриття сутності частини з них, у першу чергу сукупності математичних і статистичних методів та деяких інших, які дослідницею лише заявлені. Додаткового пояснення, на мій погляд, потребує використаний нею термін «типологізація» (с. 13). Напевно, логічніше зазначати про специфічну методику, існуючу в рамках більшості спеціальних історичних дисциплін, про цілі сукупності їх технологій, а не про окремі «археографічний метод», «іконографічний», «евристичний», «метрологічний» тощо⁷. Загалом у першому параграфі О.М.Богдашиною викладено основні існуючі підходи щодо визначення предмета і завдань джерелознавства, більшості з котрих не можна відмовити у певній долі раціональності, а також окреслено його головні методологічні засади.

Можемо лише підтримати структуру історичного джерелознавства, запропоновану київськими вченими, до котрої схиляється й авторка рецензованого навчально-методичного посібника. Водночас звернемо увагу О.М.Богдашиної на те, що у наведеній нею в книзі у додатках схемі №3 на с. 183 чомусь назви функціонального і субдисциплінарного аспектів помінані місцями по відношенню до визначення їх суті. Незрозуміло також, чим керується дослідниця, визначаючи джерелознавство «у вузькому значенні цього слова» фактично як одну із спеціальних історичних дисциплін⁸, хоча, проте, в посібнику кількома абзацами вище воно подається як галузь історичної науки вслід за домінуючою тенденцією у сучасній українській спеціальній літературі. Та, врешті, й сама авторка вже на с. 22 схиляється до усвідомлення самодостатності джерелознавства як окремої галузі знань та неможливості його звуженої ідентифікації й трактування.

На глибоке переконання рецензента, джерелознавчі аспекти повинні обов'язково розроблятися в рамках кожної окремо взятої спеціальної історичної дисципліни (котрі, до речі, як комплекс включені до міністерських навчальних програм за спеціальністю «Історія»), оскільки більшість із них виокремилися завдяки вивченню специфічних типів та видів джерел. А саме джерелознавство як галузь історичної науки має орієнтуватися на розробку й впровадження теоретичних і методичних новацій, пошуки новітніх методологій та їх застосування на конкретному матеріалі (переважно писемних джерелах) із вітчизняної історії, аналізуючи їх найважливіші комплекси й удосконалюючи методи їх опрацювання, отримання відкритої та прихованої інформації.

Звичайно ж, спеціальні історичні дисципліни тісно пов'язані з джерелознавством, але все ж не зовсім зрозуміло, чим зумовлено те, що окресленню їх предметного поля дослідниця присвятила окремий параграф навчального посібника. Навряд чи доцільно, на мій погляд, використовувати паралельно як синонімічні терміни «допоміжні» й «спеціальні» до зазначеного дисциплінарного комплексу або вважати, що якийсь із них більш широкий. У взаємостосунках між цими поняттями, мабуть, слід скоріше орієнтуватися на адекватність терміна сутності дисциплінарного комплексу, щодо котрого він використовується. І зовсім не можна отожднювати джерелознавство ні в широкому, ні у вузькому сенсі слова з комплексом спеціальних історичних дисциплін.

Якщо повернутися до параграфа посібника О.М.Богдашиної, де охарактеризовано спеціальні історичні дисципліни та інші галузі знань, пов'язані з вивченням джерел, то слід зробити окремі коментарі й зауваження, розкрити власне розуміння даного дисциплінарного комплексу предмета і завдань окремих його складових. Насамперед не можу погодитися, що нині «втрачають своє значення перші за часом створення допоміжні історичні дисципліни», до котрих авторка відносить хронологію, метрологію та генеалогію⁹. Так, у рамках першої на сучасному етапі все більш потужні оберти набирає так звана «нова історична хронологія», ініційована публікаціями російських учених А.Фоменка й Г.Носовського, яка вже давно потребує серйозної оцінки з боку істориків-«традиціоналістів». До того ж хронологія української та всесвітньої історії містить, на-

справді, багато «темних плям» і незрозумілостей. Не можна також не звернути увагу на своєрідний «генеалогічний бум», характерний для сьогодення, котрий найбільше відчують працівники архівних установ. Отже, дещо зарано стверджувати про втрату позицій генеалогією, тим більше, що у західноєвропейських країнах на сучасному етапі її предмет трактується доволі широко, а розробки в її межах вийшли на нові міждисциплінарні рівні.

Безсумнівно, що найбільш багатогранні й різноманітні зв'язки існують у джерелознавстві з історіографією. Дослідниця цілком адекватно розкриває і взаємозв'язки його з іншими галузями історичної науки (археологією, етнографією тощо). На мою думку, архівознавство та археографія за своїм предметом і сферою діяльності загалом виходять поза межі історичної науки як системи, хоча щодо їх тісного взаємозв'язку з джерелознавством О.М.Богдашина, безумовно, має рацію. Це перш за все стосується використання комплексу джерелознавчих методів в архівній справі й архівознавстві при опрацюванні рукописних та друківаних матеріалів, які є об'єктом дослідження обох зазначених галузей знань. Щодо археографії, то, напевно, вона має розглядатися навіть не як галузь науки, а як сфера діяльності, котра не обов'язково має бути тісно пов'язана лише з історією, а відтак і джерелознавством, зокрема, у зв'язку зі значною своєю специфічністю.

Навряд чи можна надати «дисциплінарний статус» джерелознавчій евристиці, тим більше віднести її до «нових дисциплін». На мій погляд, евристика охоплює собою сукупність методів пошуку матеріалів та наукової інформації й може вважатися складовою методикою джерелознавства. Напевно, дещо «не дотягує» до окремої науки або спеціальної історичної дисципліни і дипломатика, оскільки, насправді, треба зазначити про методи відповідного аналізу, які вже давно досить успішно використовуються при вивченні одного з видів писемних джерел – актів. Те ж саме можна сказати про історичну статистику, мемуаристику й літописознавство, котрі виокремилися як напрями в межах джерелознавства по вивченню певних груп та різновидів матеріалів і напрацювали власну, специфічну методикою їх дослідження. Якщо для кожного виду й навіть різновиду писемних джерел виокремлювати спеціальну історичну дисципліну, то, врешті, абсолютно розмиється та втратиться практична складова предмета вивчення джерелознавства. Я вже не зазначаю про те, що сам процес активного утворення «нових» спеціальних дисциплін, безкінечного подрібнення знання, його відособлення та вузької спеціалізації не на користь історичній науці. Значно перспективнішим напрямом є міждисциплінарні дослідження, інтеграція між різними галузями науки, використання ними спільних методик і технологій щодо вивчення подібних груп та видів носіїв інформації. У всякому разі абсолютним нонсенсом є визначення як окремих спеціальних історичних дисциплін напрямів чи складових епіграфіки (адже вона вивчає надписи на будь-яких твердих матеріалах), що досліджують письмо на різному матеріалі (папірологія, папірусологія, берестологія тощо). Якщо слідувати в даному напрямі, то тоді, напевно, треба буде виокремлювати «пергаментологію», «мармурологію», «гранітологію» і т. д. Не можна стверджувати, що епіграфіка виокремилася з палеографії. Адже вивчення надписів на камені має не менш давню традицію, ніж дослідження письма на пергаменті, папері й інших менш міцних матеріалах, а сам він почав використовуватися для нанесення записів і зображень, напевно, найраніше.

Загалом авторка рецензованого навчально-методичного посібника досить професійно та на належному рівні подала визначення предмета вивчення переважної більшості спеціальних історичних дисциплін. Щоправда, на мій погляд, дещо дискусійним є виокремлення нею деяких їх складових як самостійних наук. Так, загалом відомо, що водянні знаки на папері є складовою предмета вивчення палеографії, а отже, наскільки доцільно виділяти філігранологію (або філігранознавство) як окрему дисципліну? Дослідниця прямо наголошує, що, наприклад, медалі разом з орденами й іншими нагородними знаками вивчаються фалеристикою як спеціальною історичною дисципліною. То чи доцільно тоді відокремлення від неї медальєрики, котра вивчає лише медалі як нагороди?

Напевно, поглиблення потребують існуючі класифікації спеціальних історичних дисциплін. Критеріями ж їх виокремлення, на мій погляд, можуть бути: 1) вивчення в їх рамках специфічної групи або виду історичних матеріалів; 2) розробка та використання в межах даного напрямку окремої методикою і технології дослідження, дещо відмінної або навіть радикально нової порівняно з іншими суміжними дисциплінами й складовими історичної науки та їх джерельною базою; 3) розробка специфічної проблематики у ме-

жах, власне, цієї науки, оскільки міждисциплінарні галузі, котрі виникли на перетині кількох наук (наприклад, ономастика, текстологія тощо), не можуть вважатися лише спеціальними історичними.

Додаткових авторських коментарів потребує теза про те, що «найспецифічнішою серед спеціальних історичних дисциплін є криптографія» (с. 47), оскільки з таким же успіхом вона може вважатися, приміром, правознавчою складовою. Натомість геортологія скоріше є складовою етнології, а при всій повазі до агіографії, патристики і гомілетики вони навряд чи можуть бути визначені як остаточно сформовані дисципліни, навіть «спеціальні богословські».

Досить змістовним є розділ, присвячений теорії історичного джерела. Авторка подала широку історіографічну ретроспекцію, відстежила зміни у підходах до визначення даної категорії протягом кінця XVIII – початку XXI ст. не лише в українській та російській історичній науці, а й частково у західноєвропейській. Вона оприлюднила власне ставлення до окремих дефініцій, виділила дискусійні аспекти проблеми теорії джерела. Заслуговує підтримки точка зору дослідниці на те, що географічне середовище (і природні об'єкти, котрі зазнали прямого впливу людини) не можна відносити до історичних джерел (с. 62 – 63). Вагомим здобутком О.М.Богдашиної є виокремлення нею чотирьох головних підходів до визначення поняття «історичне джерело»: позитивістського, марксистського, культурологічного та неокантіанського. Цілоком правомірно авторка визнає, що перші три з них перебувають у рамках онтологічного загальнофілософського підходу, а останній – у межах гносеологічного. Можна погодитися з нею, що «для визначення будь-якого поняття найбільш правильним є системний підхід»¹⁰. Вдалими є й коментарі до «Методологии истории» видатного російського вченого початку XX ст. О.С.Лаппо-Данилевського. Водночас, цілоком правильно вважаючи, що найбільш вірним для розкриття терміна «джерело» є словосполучення «носії історичної інформації», дослідниця чомусь на с. 64 все ж визначила їх як «результати людської діяльності».

Детально в книзі також проаналізовано варіанти класифікації історичних джерел, котрі пропонувалися вітчизняними та окремими західноєвропейськими теоретиками і методологами науки. Хочу звернути увагу дослідниці на те, що видатний радянський учений Л.М.Пушкарьов запропонував власну типолого-видову класифікацію джерел російської історії¹¹. Безумовним є й те, що, напевно, жодна класифікація їх за типами та видами не може вважатися універсальною й вичерпною, оскільки в кожній із них під час прикладення до конкретного матеріалу з певного періоду історії можна знайти окремі невідповідності. Цілоком логічною й такою, що заслуговує підтримки, на мій погляд, є авторська класифікація актових і правових джерел за їх походженням¹². Цінним здобутком О.М.Богдашиної є також запропоновані нею кілька схем їх класифікації, уміщених у додатку. Можна погодитися також із тим, що, врешті, «кожен науковець обирає ті принципи поділу джерел, які відповідають його теоретичним поглядам та (або) практичним завданням конкретного дослідження»¹³. Водночас, класифікуючи джерела з історії України, авторка виокремила «позаісторичні джерела» й чомусь не пояснила, що, власне, під ними мається на увазі. На мій погляд, їх види у свою чергу можна поділяти на різновиди, а не на «підвиди». Дослідниця чомусь паралельно використовує поняття «група джерел» і «тип», виокремлюючи 4 групи («словесні, зображальні, речові та інші типи»), причому до «інших» відносить етнографічні, фонодокументи й електронні носії інформації (с. 91). Така класифікація, на мою думку, є доволі дискусійною, однак це цілоком усвідомлює і сама авторка, про що свідчить її теза на с. 92.

Дослідниця також доволі ретельно відстежила формування критичного підходу до джерел у загальноісторичній ретроспекції. При цьому вона спиралася на аналіз класичних праць істориків та методологів науки. Серед них – А.-Л.Шльоцера, В.О.Ключевського, В.С. Іконникова, Ш.-В. Ланглуа, Ш.Сеньобоса, Е.Бернгейма, О.С.Лаппо-Данилевського, цілу плеяду російських й українських радянських дослідників. Цілоком доречним і необхідним є викладення О.Богдашиною загальних правил джерелознавчої евристики, оскільки її метою було створення навчально-методичного посібника, орієнтованого на студентів-істориків. Загалом у шостому параграфі мова йде більше про методику роботи з джерелами, ніж про критику їх змісту, що в принципі цілоком правомірно.

На мій погляд, найбільш цінною структурною частиною рецензованої праці є параграф, присвячений історії розвитку українського джерелознавства. Адекватними є запропоновані авторкою принципи періодизації історії даної галузі науки та основний її кри-

терій, під котрим розуміється «зміна методологічних парадигм» (с. 113). Цілком виправданним є виокремлення в посібнику семи хронологічних періодів у тих межах, які запропонувала О.М.Богдашина. Вдало дано й загальну характеристику кожному з них у розвитку українського джерелознавства. Щоправда, напевно, можна було запобігти використанню дещо заангажованого з позицій сьогоденного статусу науки терміна «примітивний» по відношенню до відповідних знань у період з XI до початку XVIII ст. та зазначати, наприклад, про «протоджерелознавчі знання».

Доволі вдало є характеристика третього, романтичного етапу розвитку джерелознавства, в межах котрого дослідниця зуміла виокремити, насправді, типові його особливості, виділити ключові постаті дослідників, підсумувати їх головні здобутки у вивченні носіїв інформації. О.М.Богдашина також відстежила помітний вплив на розвиток історичної науки на українських землях із боку закордонних (польських і західноєвропейських) учених-романтиків.

Дещо дискусійним, на мій погляд, є обмеження авторкою хронологічних рамок четвертого, позитивістського етапу розвитку джерелознавства лише другою половиною XIX ст. Адже загалом засади позитивізму були доволі потужними ще протягом майже всього XX ст., а окремі його представники успішно працюють в українській історичній науці й нині. Незрозуміло, чому дослідниця твердить у рамках характеристики даного етапу про інституалізацію історичної науки та створення вищих навчальних закладів із відповідними факультетами в їх структурі. Адже Львівський, Харківський і Київський університети виникли задовго до середини XIX ст. Оцінка ж внеску найвідоміших представників позитивізму у вітчизняній історичній науці в розробку проблем українського джерелознавства зроблена О.М.Богдашиною на належному фаховому рівні, хоча щодо більшості з цих учених не завадило б більш чітко вказати загальні напрями їх творчої діяльності й назви найважливіших джерелознавчих праць. Загалом вдало розкрито в посібнику персоналогічний та інституційний рівні археографії, вказано основні публікації найважливіших джерел й їх комплексів.

На мій погляд, навряд чи можна визначати перші два десятиріччя XX ст. як етап домінування неокантіанських методів у вітчизняному джерелознавстві. Скоріше мова повинна йти про співіснування і певну боротьбу позитивістської, марксистської та неокантіанської методологічних парадигм на ґрунті історичної науки взагалі й джерелознавства зокрема. При цьому вона лише зародилася, але у принципі отримала доволі слабкі імпульси саме в українській науці, оскільки напевно не можна навіть назвати «чистого» неокантіанця з-поміж українських істориків і джерелознавців того часу. Зазначене не стосується ряду російських учених, котрі, насправді, сповідували неокантіанські принципи й частково намагалися їх реалізувати на практиці під час аналізу джерел. Взагалі неокантіанська методологія та її прояви в українській історичній науці ще потребують ретельного вивчення у подальшому.

Толерантно й неупереджено О.М.Богдашина продемонструвала реальні досягнення й здобутки радянського джерелознавства та зокрема його української складової. Цілком адекватно розкрито нею й окремі прорахунки і вади джерелознавчих публікацій тієї доби. Можна погодитися з тим, що марксистська та позитивістська методологічні парадигми, насправді, мали багато подібного, а це перш за все проявлялося в спеціальних студіях, які з'явилися друком у рамках шостого, радянського етапу розвитку вітчизняного джерелознавства.

Звернула увагу авторка і на співіснування української радянської історичної науки з діаспорою, вказавши на головні досягнення та особливості останньої. Змістовну оцінку у посібнику дано й заключному сьомому, пострадянському періоду розвитку українського джерелознавства. Тут теж можна знайти декілька важливих теоретико-методологічних і методико-дидактичних спостережень дослідниці щодо стану даної галузі історичної науки в Україні на сучасному етапі.

Загалом навчально-методичний посібник із джерелознавства, підготовлений та опублікований харківською дослідницею О.М.Богдашиною, цілком може розраховувати на те, щоб зайняти власну нішу серед виданої останнім часом відповідної літератури, присвяченої визначенню дисциплінарного статусу даної галузі історичної науки. Авторка спромоглася підняти й по-своєму вирішити багато найважливіших теоретико-методологічних і методичних проблем джерелознавства, запропонувала власне бачення історії його становлення та розвитку на вітчизняному матеріалі. Значна частина цих проблем,

питань й окремих аспектів відносяться до числа дискусійних і недостатньо розроблених. На мій погляд, існує нагальна потреба їх подальшого обговорення та вирішення у рамках спеціальних семінарів із проблем теорії, методології й методики джерелознавства та історичної науки загалом, відкритих круглих столів, матеріали котрих можна було б друкувати на сторінках спеціальної періодики.

Що ж до дисциплінарного статусу джерелознавства і його ролі в підготовці фахівців, то автор даних рядків вважає, що на історичних факультетах вищих навчальних закладів України обов'язково має викладатися спеціальний курс із даної дисципліни як окремий предмет, орієнтований на вітчизняний матеріал. У цих рамках мають подаватися основні аспекти теорії й методології джерелознавства, аналізуватися основні етапи його становлення і розвитку як науки, розкриватися відповідна методика, проблеми класифікації носіїв інформації та їх комплексів, аналізу їх змісту (з орієнтацією на писемні матеріали), з'ясовуватися роль у структурі джерельної бази з історії України. При цьому бажано також викладати проблеми архівознавчого характеру (визначаючи місця зберігання пам'яток у складі архівних колекцій і зібрань), а також зупинятися на характеристичних найважливіших археографічних публікацій історичних документів. Майже ідеальним було б, якби студентам старших курсів й особливо магістрам окремо ще викладався курс «Теорія та методологія джерелознавства». Щодо матеріалів інших типів (усних, речових, зображальних тощо), то джерелознавчі аспекти аналізу їх змісту, класифікації, методики обробки, на мій погляд, повинні розглядатися у курсах «Археологія історії України», «Етнологія», «Спеціальні історичні дисципліни» і деяких інших. Складовими, наприклад, курсу СІД у рамках їх вивчення (кожної окремо взятої) повинні бути теоретичні аспекти дисципліни, історія її становлення й розвитку як науки, специфіка джерельної бази та окремих груп носіїв інформації, методика, методологія й технологія дослідження останніх. Джерелознавчі аспекти всевітньої історії повинні обов'язково розглядатися у тематичному ракурсі в межах кожної дисципліни, орієнтованої на вивчення того чи іншого хронологічного періоду цієї складової відповідної науки. Лише за таких умов, на моє глибоке переконання, можна розраховувати на те, що у вузах буде створено замкнений, взаємопов'язаний цикл джерелознавчого характеру в системі підготовки студентів-істориків і вони отримають належний фаховий рівень знань.

¹ Див., наприклад: Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – 382 с. (своєрідною «класикою жанру» тут можна вважати редакторський вступ та значні за обсягом і змістовні коментарі й примітки вміщені на с. 107–232); Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – 212 с.; Історичне джерелознавство: Підручник. – К., 2002. – 448 с.; Макаруч С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Л., 1999. – 352 с.; Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: Навч. посіб. – Дніпропетровськ, 2000. – 392 с. та деякі інші.

² Голиков А.Г. Источниковедение отечественной истории. – Москва, 2000. – 440 с.; Данилевский И.Н. Источниковедение. Теория. Методы. Источники российской истории: Учеб. пособие. – Москва, 1998. – 702 с.; Коломийцев В.Ф. Методология истории: От источника к исследованию. – Москва, 2001. – 181 с.; Кабанов В.В. Источниковедение советского общества. – Москва, 1997. – 234 с.; Медушевская О.М. Методология истории: Учеб. пособие. – Москва, 1997. – 72 с.; Русина Ю.А. История и теория источниковедения. – Екатеринбург, 2001 та ін.

³ Див., наприклад: Данилевский И.Н. Источниковедение... – С. 104–119 та ін.

⁴ Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: – Х., 2005. – 192 с.

⁵ Там само. – С. 8–9.

⁶ Там само. – С.13.

⁷ Там само. – С. 18.

⁸ Там само. – С. 21.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 63.

¹¹ Там само. – С. 76.

¹² Там само. – С. 83.

¹³ Там само. – С. 88.

В.І.Воронов (Дніпропетровськ)